

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАПОВІДНИКІВ ТА ПРОБЛЕМИ ПІДТРИМАННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ В ЗАПОВІДНИХ ЕКОСИСТЕМАХ

М.Г. Чорний

Канівський природний заповідник

За роки існування Радянського Союзу на його території сформувалась повноцінна мережа природно-заповідних територій, яка в своїй діяльності надійно спиралася на фундаментальні теоретичні розробки цілої плеяди видатних вчених-екологів. Ідеї заповідання присвячено велику кількість наукових праць, аналіз яких не входить в завдання даної роботи, адже завдяки працям В.В. Докучаєва, В.В. Різниченка, В.В. Станчинського, О.М. Формозова, К.П. Філонова, Н.Ф. Реймерса, Ф.Р. Штільмарка, О.М. Красніцького та багатьох інших були сформовані базові принципи створення та діяльності природних заповідників і поступово, виходячи із величезного напрацьованого практичного досвіду, визначались пріоритети розвитку цих територій.

Метою цієї статті є спроба в короткій, лаконічній формі, спираючись на власний багаторічний досвід роботи в заповіднику, проаналізувати причини виникнення існуючих теоретичних і практичних проблем, що постали перед українськими заповідниками з моменту їх створення, а також пошук прийнятної моделі інтеграції заповідників (і самої ідеї заповідання) в нові соціально-економічні умови, в яких нині перебувають держава і суспільство.

В основу діяльності заповідників покладалась ідея збереження природних еталонів та найменш порушених екосистем. Але такий підхід об'єктивно відображав стан природних екосистем тільки для Росії, де величезна площа країни, надзвичайно низька щільність населення, добре збережені язичницькі традиції корінних народів окремих регіонів дозволяли заповідати повноцінні і самодостатні природні резервати, що повністю відповідали поняттю природного еталону. Класичними прикладами таких заповідників є Кронуцький, Алтайський та багато інших. Важливу роль відіграли й певні етно-культурні традиції.

Україна ж відноситься до так званих “давньоосвоєних” територій, де природні екосистеми зазнавали наростаючого антропогенного пресу вже починаючи з епохи пізнього палеоліту. Особливо цей процес посилювався в останні 3–5 тисяч років, адже навіть занепад трипільської культури деякі історики пов'язують із екстенсивним природоруйнуючим землеробством, яке і призвело до глибокої екологічної кризи.

І якщо детально провести аналіз стану заповідних територій в Україні, то практично жодна з них (можливо, за невеликим виключенням окремих ділянок окремих заповідників) не може бути природним еталоном.

Так, в недалекому історичному минулому саме Чапельський под був основним табором чумаків, оскільки там найдовше зберігались соковиті пасовища для волів і коней. Нині – це територія найстарішого українського заповідника “Асканія-Нова”.

Відомо, що в основу створення Луганського заповідника покладені добре збережені пасовища кінного заводу.

Ще й нині в самому центрі Карадазького заповідника можна знайти залишки татарських поселень.

Відразу після створення Поліського заповідника в світ вийшов цілий ряд наукових публікацій, в яких різко критикувався вибір цієї території для заповідання, оскільки до заповідника, в переважній більшості своїй, ввійшли монодомінантні соснові ліси штучного походження.

Навіть умовно не можна назвати природними (та й заповідними) окремі ділянки (філії) заповідника “Медобори”.

Індустріальна діяльність всієї Європи накладає відбиток на стан екосистем Дунайського заповідника, не говорячи вже про те, що дельта Дунаю, як гігантський природний екотон “ріка-море” інтенсивно експлуатувалась в усі історичні часи.

Канівський заповідник фактично був створений в зоні екологічної катастрофи, зумовленої тотальним вирубуванням лісів і розорюванням крутосхилів навколо Канева на межі XIX–XX ст.

Вочевидь, лише умовно можна назвати заповідником за визначенням природний резерват “Мис-Март'ян”.

Здійснивши більш детальний історичний екскурс, аналогічні факти можна навести практично для кожного із українських заповідників.

Таким чином, практично всі природні і значну частину біосферних заповідників України лише умовно можна назвати природними еталонами, бо їхні території в більшій чи в меншій мірі перед заповіданням були трансформовані діяльністю людини. Після оголошення цих територій заповідними і зняття з них прямого антропогенного пресу були спровоковані кардинальні зміни в існуючих екосистемах, які підсилювались незахищеністю від оточуючих антрополандшафтів, недостатньою для саморегуляції площею, а часто недостатністю, а то і відсутністю едифікаторних елементів.

Прибравши у різні історичні часи спочатку великих рослинних тварин (мамонтів, бізонів, тарпанів, антилоп), потім великих землерийв (зокрема, байбаків),

які активно впливали на формування ландшафтів, людина не тільки спровокувала деградацію природних екосистем, зменшення біорізноманіття, а й започаткувала нові, невідомі раніше в природі типи сукцесій, і створила масу напіврегульованих або штучних екосистем. За невеликим виключенням саме такі екосистеми стали основою для створення природних заповідників в Україні.

Але столітній досвід діяльності заповідників приніс надзвичайно цінний науковий і практичний досвід. Стало зрозуміло – на тлі глобального збіднення біорізноманіття ці території можуть слугувати лише тимчасовими рефугіумами для виживання популяцій окремих видів чи комплексів видів, але аж ніяк не є самодостатніми, існуючими в тривалому проміжку часу, повноцінними природними екосистемами. Так само як є фантастичною ідея “відновлення в заповідниках корінних (клімаксних) екосистем”. Вже хоча б тому, що навіть у спеціалістів немає єдиної думки, що вважати природною (корінною) екосистемою для конкретно взятої території.

Перелічені фактори створили в багатьох заповідниках парадоксальну ситуацію, коли окремі види, а то і комплекси видів, зникали і зникають на заповідних територіях, але нормально почуються на суміжних ділянках із помірним антропогенним навантаженням. При цьому сукцесійні процеси ведуть до подальшого спрощення і збіднення охоронюваних екосистем, що суперечить базовим поняттям заповідання.

І тому вічні для українських (та і більшості європейських) заповідників дилеми: рубати – не рубати, косити – не косити, палити – не палити, випасати – не випасати мають два шляхи вирішення.

Перший – це розробка для кожного заповідника на основі результатів багаторічного моніторингу науково обгрунтованого менеджменту, спроектованого на перспективу 25–50 років, в якому чітко виписати компенсаторні механізми нівелювання знятого антропогенного пресу. Іншими словами – перебрати на себе імітацію факторів, які призвели до появи цих екосистем до заповідання.

Другий – розробка менеджмент-плану, за яким в заповідні екосистеми поступово, по мірі проходження сукцесійних процесів, “вмонтовувати” колись втрачені елементи (або їх аналоги) на рівні видів чи комплексів видів, здатних своєю діяльністю перебрати на себе окремі регуляторні функції в нинішніх штучно підтримуваних екосистемах.

Перший шлях передбачає штучну консервацію заповідних екосистем на благо підтримання нині існуючого біорізноманіття. Це реально, але досить небезпечно, оскільки суспільство не застраховане від радикальних змін у поглядах на принципи охорони природи і заповідання зокрема. При цьому ніхто не може передбачити рівень стійкості штучно підтримуваної екосистеми, що, в свою чергу, є прямою загрозою існуванню заповідників.

Другий шлях є теж ризикованим, бо не завжди можна передбачити реакцію сформованої екосистеми на повернення колись втраченого виду (чи комплексу видів), але він є більш природним і дає можливість природі максимально задіювати механізми відтворення, а,

відповідно, унікальну можливість вивчення цих процесів без шкоди для підтримання біорізноманіття.

Заповідники, як особливий суспільний продукт, не можуть залишатися в стороні від соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі.

Так, в деяких середньоазійських країнах ідея заповідання не знайшла підтримки нових політичних еліт, що призвело до ліквідації цілого ряду колись прекрасних заповідників. Більшість природних резерватів (заповідників) в країнах Балтії інтегрувалася в європейські природоохоронні структури і отримала статус національних природних парків.

Найбільш консервативні – класичні за радянських часів – традиції заповідання збереглися в Росії, Казахстані, Білорусі та Україні, але і в цих країнах останнім часом суспільна перевага надається євро-американській природоохоронній моделі, а саме розвитковій мережі національних природних парків.

Таким чином, можна констатувати той факт, що нині класичне заповідання переживає серйозну соціально-наукову кризу. З одного боку, все важче при існуючому рівні екологічної культури пояснити суспільству значимість науково-інформаційного та інформаційно-економічного ресурсу природних заповідників, адже заповідники “не будують не тільки соціалізму, а й капіталізму”, що є головною перешкодою при обгрунтуванні доцільності створення нових заповідників згідно чинного законодавства.

З іншого – в самих заповідниках все гостріше відчуваються протиріччя у виконанні ними окремих функцій.

При цьому вкрай небезпечним для природних заповідників є сліпе копіювання євро-американського принципу охорони дикої природи, основною формою якого є національний природний парк (НПП), адже заповідники і НПП відрізняються як за ідеєю, так і за сутністю. В основі створення будь-якого заповідника лежить ідея збереження природи в усіх її проявах, тоді як національний природний парк – це форма експлуатації дикої природи способом рекреації.

Починаючи з кінця 80-х років минулого століття провідні екологи світу постійно б'ють тривогу з приводу деградації НПП, спричиненої переваженням парків відвідувачами. Іншими словами, потреба в рекреації (спогляданні дикої природи) зростає з ростом населення і рівнем життя людей, а “кількість” дикої природи, придатної для такого “споглядання” неухильно зменшується. І тільки деякі НПП, наприклад, парк Крюгера в ПАР, гігантські за розмірами, зі світовим брендом, десятиліттями відпрацьованим менеджментом здатні заробляти кошти на своє утримання без явно вираженої деградації природних екосистем. Принаймні, поки що.

Розвиток комунікаційної інфраструктури і туризму в Україні – це лише справа часу, а тому непродумане оголошення нових територій національними природними парками, особливо у віддалених регіонах із залишками дикої природи, фактично дає початок деградації тої природи шляхом посилення рекреації.

Надзвичайно небезпечними для природних заповідників є неодноразові спроби на державному і законо-

давчому рівнях проведення ревізії їх статусу з метою включення до списку НПП, як це відбулося у багатьох пострадянських країнах. Адаже зонування території великих заповідників означає їх повний крах.

Історична складова і освоєність території України наклали свій відбиток і на розміри заповідників. Переважна їх більшість займає площу, що не перевищує 10000 га. Таким чином, популяції крупних видів тварин, таких як зубр, ведмідь, лось, вовк, рись навіть теоретично не здатні тривалий час існувати в межах заповідної території. Наприклад, в межах Канівського природного заповідника за нашими підрахунками може жити... 0,3 вовка.

Ще більші проблеми існують в заповідниках кластерного типу, де під загрозою зникнення перебувають цілі комплекси видів. Для таких природних резерватів повним крахом можуть стати звичайні пожежі чи інші природні катаклізми, що спричиняють повну, а часто і безповоротну руйнацію екосистем.

Проведений аналіз стану природних заповідників України вимальовує далеко не оптимістичну перспективу їхнього функціонування в майбутньому.

Тому, на наш погляд, заповідникам необхідно інтегруватися в нові суспільно-економічні процеси без втрат своїх основних функцій. Це можна здійснити шляхом реалізації проекту "Кожному регіону – свій заповідник, кожний заповідник – природне ядро регіону". Такий проект передбачає два етапи реалізації. На першому – розширення території заповідників до науково обґрунтованих самодостатніх меж у формі заповідних ядер кластерного типу. Другий етап – створення на основі кожного природного заповідника, шляхом наступного розширення, біосферного заповідника, де заповідні ядра повинні бути об'єднані іншими зонами (буферною, традиційного господарювання та ін).

Цей шлях дозволяє комплексно вирішити одразу кілька проблем.

1. При збереженні найвищого статусу охорони заповідних ядер різко розширюються можливості тривалого існування популяцій за рахунок суміжних територій.

2. Для багатьох видів з'являються нові можливості вижити на територіях регульованого антропогенного навантаження, бо фактично збільшується різноманітність і мозаїчність екосистем, в т.ч. і за рахунок штучних.

3. Стратегія поведінки людини на всій території біосферного резервату такого типу визначається потребами експлуатації наукового та інформаційно-природоохоронного ресурсу, а не економіко-рекреаційного.

4. Наявність і функціонування біосферного заповідника визначає стратегію сталого і невиснажливого розвитку всього регіону і, фактично, диктує і формує екологічну поведінку у цьому регіоні.

5. Природні заповідники будуть активно інтегровані в суспільні процеси без втрат своїх основних функцій.

Безцінну допомогу у формуванні мережі біосферних резерватів в Україні можуть надати нині існуючі біосферні заповідники, що мають великий практичний досвід, добре відпрацьовані менеджмент-плани і великий багаж помилок, на яких слід вчитися новоствореним заповідникам.

Архіважливою складовою цієї трансформації природних заповідників є наукова база, сформована їх столітньою діяльністю.

Реалізація зазначеного проекту не є утопічною, але вимагає чітко сформульованої ідеї і потужного лобювання інтересів заповідників на законодавчому рівні.

В такий спосіб заповідники здатні визначати соціальну і економічну політику багатьох регіонів України на перспективу.